

УДК 323

Добровольська А.Б.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
ЯК ЧИННИК РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ ЄВРАЗІЇ В УМОВАХ
ФОРМУВАННЯ БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ**

У статті розглядається розвиток євразійської інтеграції крізь призму співвідношення процесів глобалізації та регіоналізації. Показана суб'єктивна сторона регіоналізації як форма реалізації геополітичних інтересів. Виявлено тенденції інтеграційних процесів на пострадянському просторі в умовах становлення багатопольярного світу.

***Ключові слова:** регіон, регіоналізація, глобалізація, світова політика, геополітичні трансформації, євразійська інтеграція, пострадянський простір.*

Добровольская А.Б. Трансформация постсоветского пространства как фактор регионализации Евразии в условиях формирования многополярного мира.

В статье рассматривается развитие евразийской интеграции сквозь призму соотношения процессов глобализации и регионализации. Показана субъективная сторона

регионализации как форма реализации геополитических интересов. Выявлены тенденции интеграционных процессов на постсоветском пространстве в условиях становления многополярного мира.

Ключевые слова: регион, регионализация, глобализация, мировая политика, геополитические трансформации, евразийская интеграция, постсоветское пространство.

Dobrovolskaya A. Transformation of the Post-Soviet Space as a Factor of Regionalization of Eurasia under the Conditions of Formation of a Multipolar World.

The article examines the development of Eurasian integration through the prism of the correlation between the processes of globalization and regionalization. The subjective side of regionalization is shown as a form of realization of geopolitical interests. The tendencies of integration processes in the post-Soviet space in the conditions of formation of the multipolar world are revealed.

Keywords: region, regionalization, globalization, world politics, geopolitical transformations, Eurasian integration, post-Soviet space.

Двадцять шість років, що минули після розпаду Радянського Союзу, істотно змінили вигляд Центрально-Східної Європи. Трансформація колишнього «соцтабору» проявилася в формі суспільно-політичної консолідації нових незалежних держав, що з'явилися на карті світу після розпаду СРСР. Самоорганізацію внутрішніх територій і спільнот колишніх союзних республік супроводжувала переоцінка власної самоідентифікації, яка все частіше відбувалася не за регіональною ознакою, а за субрегіональним принципом, відображаючи подальшу фрагментацію пострадянського простору.

Пов'язані з розпадом СРСР зміни на просторі Євразії порушили рівновагу біполярного світу. Крах однієї з двох наддержав ініціював геополітичні трансформації, динаміка яких визначає стан сучасного світу, формуючи його поліцентричну структуру. Проблема трансформації пострадянського простору набула ключового значення з точки зору теорії і практики сучасних глобальних і регіональних процесів, що проявилось дослідженням різних аспектів цього явища.

Поява на мапі Центрально-Східної Європи нових незалежних держав, відкритих впливу глобальних і регіональних організацій і політичних акторів, активізувала нові напрями інтеграційних процесів на просторі Євразії. Теоретичне осмислення інтеграційних процесів у сучасному світі, їхніх передумов, завдань і перспектив набуло актуального значення для політологів, економістів та істориків. Існує значний пласт літератури з теорії інтеграції, яка стосується окремих інтеграційних проектів або носить спеціалізований характер [1-12]. У той же час осмислення взаємозв'язку інтеграційних проектів з глобальними та регіональними процесами, а також тенденцій і перспектив їх реалізації тільки підвищили свою актуальність.

Дисбаланс сил на світовій арені, який викликав крах СРСР, активізував глобальні трансформаційні процеси. Становлення багатопольярного світу відбувається в умовах гострої політичної, економічної та військової конкуренції головних світових центрів сили за зони свого впливу. У новому світоустрої великі держави (центри сили) виступають донорами суверенітету і безпеки для малих і середніх країн – реципієнтів цієї безпеки. Відбувається перегрупування

геополітичних суб'єктів навколо нових центрів сили, представлених великими державами, які здатні поширити свій вплив далеко за межі власних кордонів. Як зауважують дослідники, «нейтралітет у подібній системі можливий тільки за умов консенсусної відсутності інтересу з боку великих держав до даної території або на основі загальної домовленості, при розділі сфер впливу між основними центрами сили» [13].

Конструкція багатопольярного світу, що складається з комбінації союзів і коаліцій, заснованих за принципом збігу інтересів, знаходиться в постійному русі, виділяючи зі своєї структури нові центри сили. Динамізм сучасного світу спонукає цілий ряд держав і регіонів до пошуку свого геополітичного коду розвитку, соціокультурної і цивілізаційної ідентичності, що дозволять у своїй сукупності сформувати стійку, стабільну, надійну модель розвитку, яка максимально відображає як національно-державні, так і транснаціональні інтереси господарюючих в них суб'єктів.

Об'єктивними передумовами, що впливають на процеси геополітичних трансформацій, є як зростання взаємозв'язку і взаємозалежності сучасного світу (що супроводжується втратою або ослабленням суверенітету національних держав), так і прагненням зберегти у цих умовах власну унікальність. З одного боку, наростають чинники, які сприяють формуванню певної цілісності всесвітнього господарського організму, що викликано лібералізацією торгівлі, створенням сучасних систем комунікації та інформації, світових технічних стандартів і норм, що прийнято називати процесом глобалізації. З іншого боку, відбуваються найбільш інтенсивні, за історичними мірками, економічне зближення і взаємодія країн на регіональному рівні, формуються великі регіональні інтеграційні структури, які розвиваються у напрямку створення відносно самостійних центрів світової економіки.

В умовах загальної тенденції формування із все більш взаємопов'язаних і взаємозалежних національних економік єдиного господарського механізму (що набуває в окремих сферах і секторах глобальних масштабів) процеси міжнародної інтеграції є об'єктивною реакцією на ослаблення національного суверенітету. Інтеграція стає інструментом прискореного розвитку регіональних економік і підвищення конкурентоспроможності країн-членів інтеграційних угруповань, а відповідно і зміцнення їхніх позицій у міжнародному співтоваристві. Міжнародна практика підтверджує тезу про те, що значимість і вага окремого регіону може зростати в міру поглиблення у ньому інтеграційних тенденцій. Все більш популярною стає модель регіону як частини світової спільноти.

У рамках процесів глобалізації, які розмивають національні кордони окремих країн, значення національної держави піддається критичній переоцінці, а інтеграційні взаємозв'язки зазнають якісної трансформації. На початку XXI ст. спостерігається виникнення нових інтеграційних угруповань, зміна їхніх організаційних форм, а також еволюція від простих до більш складних форм і моделей. Економічна інтеграція нерідко здійснюється у поєднанні з військово-політичною, що відбиває геополітичні інтереси країн-учасниць. Сполучення економічної та геополітичної складових у формуванні національної безпеки

країн, які беруть участь в інтеграційних об'єднаннях, у ряді випадків виявляється визначальним, оскільки забезпечує стійкість до зовнішніх викликів як країн-учасниць інтеграційного процесу, так і інтеграційного угруповання в цілому.

Багатогранність сучасних регіональних трансформацій знаходить своє відображення у появі наднаціональних структур, розвитку принципу транскордонності та прагненні створити багатовекторні підстави для інтеграції. Ця тенденція отримала розвиток у формі утворення та діяльності різних регіональних інтеграційних комплексів, в яких держави пов'язані більш тісними економічними, політичними і соціокультурними інтересами. Останнім часом у світі спостерігається тенденція до створення геополітичних ареалів, в основі яких лежить етнокультурна, цивілізаційна ознака.

Характер регіональних процесів значною мірою обумовлює розвиток науково-технічної революції. Під її впливом проявляються тенденції формування структурованого простору, основними ознаками якого є як традиційні фактори (географічний, історичний, цивілізаційний і культурний), так і нові чинники епохи постмодерну (мережевий, комунікаційний, віртуальний і т.п.). Ці процеси нової географії, пов'язані з постіндустріальною стадією розвитку, знайшли своє теоретичне оформлення у концепції глобального регіону, з притаманними йому наднаціональними інтересами і просторовими чинниками.

Специфічними рисами глобальної регіоналізації є мультиакторність, транскордонність і транспарентність, що у своїй сукупності означає розвиток не просто традиційної міждержавної інтеграції, а формування складноструктурованої мережевої взаємодії держав, суспільств і бізнесу. Інтеграційний простір стає багатовимірним, він розширюється, структурується і ускладнюється. Спостерігається трансформація класичної форми територіальної інтеграції держав, що керувалися виключно національними інтересами, у глобально-регіональну інтеграцію основних акторів світової політики і економіки, де на перший план виходять уже наддержавні інтереси [14]. Початок другого десятиріччя ХХІ століття відзначився великим динамізмом у реалізації глобальних проектів інтеграційної спрямованості в різних регіонах світу. У результаті взаємодії процесів глобалізації та регіоналізації відбувається трансформація просторових координат світової політики, зміна геополітичного ландшафту всесвітньої системи [15].

Складна конфігурація різнорівневих геополітичних утворень, яка стрімко перетворює сучасну систему міжнародних відносин, виникла і на території сучасної Євразії. Євразійський простір, поєднуючи дві частини Світу – Європу й Азію, охоплює безліч своєрідних регіонів, субрегіонів і груп країн – акторів регіонального та глобального значення. Пов'язані з розпадом Радянського Союзу трансформаційні процеси активізували геополітичні зміни на євразійському просторі та докорінно змінили існуючу систему міжнародних відносин. Виникнення на пострадянському просторі наприкінці ХХ ст. нових незалежних держав істотним чином вплинуло на динаміку і спрямованість інтеграційних процесів євразійського континенту.

Поступове наповнення суверенітету держав, що утворилися після розпаду СРСР, реальним змістом проявило себе їхнім політичним вибором. Процес переходу від комуністичних до демократичних моделей інтеграції, який визначав концепцію «демократичного транзиту», став відображенням однієї з важливих тенденцій, що виражають становлення нового глобального регіону в Євразії. Дезінтеграція пострадянського простору стала поштовхом еволюційної тенденції формування нових інтеграційних утворень, що розглядається в даний час як основний інструмент конструювання Євразійського регіону. Динамічний взаємозв'язок на пострадянському просторі процесів інтеграції та дезінтеграції спричинив виникнення складних методологічних проблем.

Після розпаду СРСР колишні радянські республіки почали реалізацію власних національних соціально-економічних і політичних моделей розвитку. З набуттям суверенітету новими незалежними державами зростає актуальність пошуку інших форм взаємодії як усередині пострадянського простору, так і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками нових партнерів на Заході і Сході. Моделювання інших форматів об'єднання і досі викликає безліч питань, від вирішення яких багато в чому залежить успіх міжнародної інтеграції на просторах Євразії, оскільки він значною мірою впливає на долі не тільки народів окремих країн, а й цілого континенту.

До найбільш важливих проблем у цій галузі слід віднести: правильний вибір позиціонування тієї чи іншої країни при вирішенні питання про участь у формуванні міжнародного інтеграційного процесу; забезпечення узгодженості інтересів країн-учасниць інтеграційного процесу; досягнення узгодженості в роботі національних господарських систем, що беруть участь в інтеграційному процесі; створення єдиної системи інститутів і механізмів, що орієнтують цей процес на досягнення поставлених цілей і завдань, а також методів контролю за виконанням прийнятих на міжнародному рівні рішень.

Історичні передумови трансформаційних процесів на просторі Євразії склалися під впливом двох попередніх великих інтеграційних проектів – Російської імперії та СРСР. Ці інтеграційні проекти мали фундаментальні наслідки: на величезній території було створено значною мірою єдині соціально-культурні системи, які забезпечували функціонування господарського комплексу держави. Після розпаду СРСР окремі чинники взаємної привабливості нових незалежних країн пострадянського простору зберегли свою актуальність. Матеріальну основу такої привабливості створювали компоненти (що не втратили на той час свою дієздатність) єдиного в недавньому минулому господарського комплексу Радянського Союзу, на основі: технологічної спільності виробництва; приблизно однакового (відносно невисокого за світовими стандартами) технічного рівня виробництва; можливості впровадження загальних техніко-технологічних стандартів і створення загальної транспортної інфраструктури та мереж комунікацій, енергетичних систем; суміжних кордонів і пов'язаних з цим вигод. Не менш актуальним був і вплив ряду гуманітарних чинників, породжених спільним існуванням колишніх радянських республік у межах єдиної у недавньому минулому держави. Це – спільна мова міжнаціонального спілкування, збережені численні родинні

зв'язки, культура, релігія та багато іншого, що створювало сприятливі умови для більш тісного об'єднання цих країн.

Враховуючи вищезазначені передумови і чинники у більшості нових незалежних держав розвиток взаємної інтеграційної взаємодії декларувався як пріоритет їхньої зовнішньої політики, однак практика реалізації регіональних інтеграційних проектів на пострадянському просторі показала їхню вразливість до багатьох негативних факторів. Основними перешкодами на шляху консолідації колишніх радянських республік стали різний ступінь підготовленості учасників інтеграційних проектів (підходи до проведення радикальних економічних перетворень і швидкість їх здійснення) та їхня різна мотивація (знайти власний шлях, бути лідером об'єднання, ухилитися від участі у складному договірному процесі, отримати військово-політичну підтримку, вирішити свої внутрішні проблеми). Значною мірою проблеми реалізації інтеграційних проектів на пострадянському просторі були обумовлені небажанням нових незалежних держав обмежити власний суверенітет і належним чином враховувати інтереси партнерів, а також сумнівами у вигідності зближення.

Деяке пожвавлення і модифікацію у процесі консолідації на пострадянському просторі внесла ідея «інтеграції різних швидкостей», тобто створення союзів між країнами з різним ступенем інтегрованості і різними сферами спільної діяльності. Вплив реалізації субрегіональних проектів на спільні інтеграційні процеси у рамках Співдружності Незалежних Держав не виглядав однозначним. З одного боку, процеси регіоналізації в СНД сприяли фрагментації єдиного інтеграційного простору, але, з іншого – означали міні-інтеграцію на пострадянському просторі у тих випадках, коли загальна інтеграція виявлялася ускладненою. На думку ряду авторів при певних обставинах «інтеграція різних швидкостей» може сприяти інтеграційним процесам у цілому, породжуючи «зони кристалізації», втягуючи інші сторони в загальну «тканину співпраці» [16].

У цілому проблема нежиттєздатності регіональних інтеграційних проектів на пострадянському просторі була обумовлена тим, що на початку свого існування в СНД взяла гору модель бюрократичної інтеграції – «інтеграції зверху». Держави в особі своїх лідерів виявилися головними суб'єктами інтеграції, виконуючи одночасно функції як замовників, так і виконавців. На противагу пострадянській практиці міжнародний досвід свідчить, що найбільш життєздатною виявляється така регіональна інтеграція, яка йде, перш за все «знизу», тобто є результатом усвідомлених зусиль економічних суб'єктів і підтримки населення країн, що інтегруються.

Більшість інтеграційних проектів на пострадянському просторі пов'язана з наявністю ємного внутрішнього російського ринку і необхідністю освоєння його простору. Домінування одного з учасників (що не є типовим для загальносвітової практики) – Росії, зумовило їхню асиметричність і значно ускладнило реалізацію. Подолання негативного впливу цієї особливості вимагає специфічних підходів як при впровадженні самої моделі інтеграції, так і при виборі форм і методів її здійснення, перш за все при формуванні інституційної

та правової бази інтеграційного об'єднання, зокрема, потребує організації інститутів і механізмів інтеграційного об'єднання таким чином, що дозволило б при виробленні важливих рішень меншим за масштабами країнам-учасницям не відчувати зайвого тиску з боку держави-домінанта, а країні-домінанту – не відчувати зайвого тиску з боку більшості партнерів.

Пройдений шлях міжнародної інтеграції країн пострадянського простору свідчить про недосконалість сформованих тут інститутів і механізмів і вимагає більш точного визначення мети і місії як самого інтеграційного об'єднання, так і країн-учасниць, а також більш точного визначення ролі окремих держав у процесах відтворення, як у межах окремих національних господарських систем, так і в рамках усього інтеграційного об'єднання. Вирішення цього завдання актуалізує важливість правильного і чіткого визначення специфіки стратегічного рівня інтеграційного процесу, що охоплює не тільки економічну складову розвитку, а й геополітичні та соціокультурні чинники, а також стан зовнішнього середовища.

За останні 26 років вагомі позитивні чинники взаємної привабливості колишніх союзних республік (для більшості з них), якщо не зникли, то значно ослабли. Значення і вплив пострадянського інтеграційного потенціалу поступово, але безупинно згасає. Ослаблення взаємного тяжіння на пострадянському просторі супроводжується посиленням ролі міжрегіональних центрів світової політики. У своїх інтеграційних стратегіях національні еліти нових незалежних держав, як правило, орієнтуються на поточну кон'юнктуру, з коливанням якої змінюється й інтеграційний порядок денний. Зі зміною керівництва окремо взятої країни іноді радикально змінюється її зовнішньополітичний курс, що часто супроводжується і відмовою від колишніх домовленостей у межах регіонального об'єднання. Діалектична взаємодія двох тенденцій – відцентрової і доцентрової, є характерною рисою кожного з реалізованих на пострадянському просторі з самого початку його існування інтеграційних проєктів (СНД, ЄврАзЄс, ГУАМ та ін.).

Пострадянський простір демонструє складну сукупність ключових чинників, які зумовлюють багатовекторний характер інтеграції, що викликано, з одного боку, внутрішніми розбіжностями національних інтересів, а з іншого боку, зовнішніми орієнтирами і пов'язаними з ними зовнішніми обставинами. Вагомою зовнішньополітичною обставиною для багатьох пострадянських республік є привабливий образ Євросоюзу на заході, і Китаю – на сході, як центрів політичного впливу, військової та економічної сили, що знаходяться у безпосередній близькості від їхніх територій.

Держави пострадянського простору повільно, але неухильно долучаються до економічного, гуманітарного і політичного простору ЄС. У той же час процес залучення в європейський економічний і культурний простір значно випереджає відповідне прирощення права нових незалежних держав впливати на ситуацію у регіоні. Що стосується реакції Росії на зростання привабливості ЄС для колишніх радянських республік, то можна повністю погодитися з думкою, що це питання скоріше до Росії і до ЄАЕС, ніж до Євросоюзу. Якщо Росія зможе, провівши необхідні реформи, стати прикладом для наслідування для

найближчих сусідів, а також уміло інструментувати об'єктивну залежність пострадянських країн від себе і євразійської інтеграції, то ЄС не стоятиме їй на заваді. І навпаки, геополітичне суперництво Росії та ЄС за країни «спільного сусідства» приховує у собі небезпеку поглиблення кризових ситуацій.

Освоєння ємних внутрішніх ринків пострадянського простору, перш за все російського, потребує залучення кваліфікованих кадрів, значних фінансових ресурсів, нових технологій та ефективних інститутів, в яких усі нові незалежні країни відчують серйозний дефіцит. Неможливо не погодитися з тезою, що «подальша політика Росії на пострадянському просторі стоїть перед дилемою: країна є недостатньо сильною політично, щоб повністю закрити цей простір від зовнішніх сил, і занадто бідна, щоб розробляти багатства Євразії лише своїми силами. Претензії інших політичних акторів у регіоні виглядають більш значущими» [17]. У той же час російська сторона наполягає на необхідності врахування власних «інтересів економічного і гуманітарного, тобто практичного, характеру, і на повазі до євразійських інтеграційних процесів, які мають природний характер» [18].

З ослабленням позицій Росії у країнах СНД континентальні та позаконтинентальні актори світової політики активно включилися у змагання за вплив на пострадянському просторі. У процесі соціально-політичної трансформації практично всі нові держави пострадянського простору орієнтувалися як на досвід розвинених західних країн, так і на їхню підтримку (насамперед, з боку США і ЄС). Суб'єктивні стратегії реалізації власних геополітичних інтересів світових центрів сили значною мірою впливають на процеси регіоналізації євразійського простору. Так, відомий американський політолог З. Бжезінський стверджував, що інтерес США полягає в створенні такої ситуації, при якій жодна країна не контролювала б пострадянський геополітичний простір, а провідні світові держави мали б прямий доступ до його фінансово-економічних ресурсів [19].

Оскільки через пострадянський простір проходять важливі транспортні шляхи, які дозволяють найкоротшим чином з'єднати промислово розвинений Захід з багатими корисними копалинами віддаленими районами Євразії на сході, а також такими важливими геополітичними гравцями, як Китай і Японія, у посиленні свого впливу тут зацікавлені найбільші глобальні суб'єкти: Євросоюз і США – на заході, Туреччина, Іран, Китай і Японія – на сході та півдні. Різні моделі євразійської інтеграції, пропонувані провідними політичними силами (США, ЄС, КНР та ін.), не тільки конкурують між собою, але й у зіткненні різних концепцій і доктрин породжують серйозні протиріччя, що відбивається на розвитку самих інтеграційних процесів і трансформації регіональних систем міжнародних відносин на всьому євразійському просторі.

Євросоюз виступає за ЄС-центричну модель Великої Європи і Євразії. У рамках такої конструкції всі європейські країни, включаючи Росію, у тій чи іншій мірі асоціюються з ЄС, приймають (повністю або частково) його нормативну і регулятивну базу і стають, по суті, частиною міжнародної спільноти на периферії Євросоюзу. Однак в умовах формування багатопольярного світу (перетворення АТР на центр світового економічного і

політичного тяжіння і розвороту до Азії) звернення до ЄС-центричної моделі стає у принципі неможливим.

На думку російських експертів «ідея спільного економічного і людського простору та простору безпеки від Лісабона до Владивостока, проголошувана Росією і ЄС з кінця 1980-х рр., втрачає політичну релевантність і з кожним днем стає все менш придатною до практичної реалізації» [18]. На офіційному рівні Москва говорить про вибудовування рівноправного партнерства двох полюсів «Великої Європи» – ЄС і ЄАЕС.

Вироблення Росією і ЄС спільного бачення Великої Європи і Євразії і побудова на цій основі нових відносин сьогодні ускладнені у тому числі й неясністю щодо подальших перспектив розвитку самого Євросоюзу. Нинішня ситуація штовхає ЄС на формування тісного політико-економічного співтовариства зі США. Тривалий час ЄС вів переговори про трансатлантичне торговельно-інвестиційне партнерство з США. В разі реалізації цей проект сприяв би відмежуванню від країн, які не знаходяться з ЄС у режимі асоціації. Зближення з США мало б поглибити розкол у Великій Європі, оскільки системна конфронтація Росії і США навряд чи може бути переборена в найближчому майбутньому.

З огляду на виражену конкуренцію на Євразійському просторі ряду великих економічних центрів, перш за все ЄС та Росії, сучасний стан процесів інтеграції тут важко назвати збалансованим. Під впливом зовнішніх і внутрішніх пріоритетів прагнення окремих держав до інтеграції у межах пострадянського простору часто змінюється на протилежне, а сама можливість і необхідність інтеграції нерідко ставиться під сумнів навіть найбільш послідовними акторами цього процесу. Прихильність владних еліт пострадянських держав принципам «багатовекторної дипломатії», їхня схильність змінювати свої політичні уподобання і орієнтацію в залежності від поточної політичної кон'юнктури вкрай ускладнила процес консолідації євразійського простору.

Спроби національних лідерів нових незалежних держав маневрувати між центрами сили в умовах, коли під впливом глобалізації економіки і глобального характеру зовнішньополітичної конкуренції простір для маневру стискається, ведуть до наростання хаотизації міжнародних відносин. У турбулентних умовах формування багатопольярного світу, коли численні виклики внутрішньо- і позаєвразійського походження несуть загрозу для безпеки і економічної стабільності всього континенту, центрам сили варто орієнтуватися не стільки на перетягування країн «спільного сусідства» на власні інтеграційні орбіти, скільки на забезпечення стабільності і безпеки у регіоні.

Використані джерела та література:

1. Алчинов В.М. СНГ Россия - Евросоюз. Проблемы и перспективы интеграции. – М.: Восток-Запад, 2008. – 221 с.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.
2. Вардомский Л.Б. Регионализация постсоветского пространства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1412000340>

3. Винокуров Е. Евразийский экономический союз без эмоций. Вопросы евразийской интеграции // Вопросы экономики. – 2016. – № 12. – С. 43-60.
4. Ирхин А.А. Постсоветское пространство: геополитические параметры и методология моделирования интеграционных процессов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusprostranstvo.com/article/view/120>
5. Лиман А.М. Хейфец Б.А. Модели экономической дезинтеграции. Интеграция и дезинтеграция. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eabr.org/general/upload/docs/publication/magazine/no2_2011/n2_2011_2.pdf
6. Пивовар Е.И. Постсоветское пространство: альтернативы интеграции. Исторический очерк / Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 2010. – 398 с.
7. Бразаускас А. К вопросу о формировании Евразийского союза: теоретический аспект. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/gos/k_voprosu_o_formirovanii_jevrazijskogo_sojuza_teoreticheskij_aspekt_2012-03-23.htm
8. Россия в интеграционных процессах на постсоветском пространстве: уроки, перспективы, трудности (ситуационный анализ). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imemo.ru/df/publ/2007/07014.pdf>
9. Самотин А.В. Исторический путь евразийства как идейно-политического течения (Ч. 1). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_317.htm
10. Стержнева М. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/seventh/002.htm>
11. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. – М.: III тысячелетие, 2001, 480 с.
12. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. – М.: Ладомир, 2004. – 384 с.
13. Борисов Б. Многопроклятый мир. 02/02/2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus-obr.ru/ru-club/1812>
14. Прохоренко И.Л. Пространственный подход в исследовании международных отношений. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – 111 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2015/2015_008.pdf
15. Леонова О.Г. Глобальная регионализация как феномен развития глобального мира. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intelros.ru/readroom/vek-globalizacii/g1-2013/18822-globalnaya-regionalizaciya-kak-fenomen-razvitiya-globalnogo-mira.html>
16. Касюк Л.А. Активизация интеграционных процессов на постсоветском пространстве как фактор противодействия политике США в условиях перехода от биполярного к многополярному миру // Вестник МГЛУ. – 2010. – № 604. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/aktivizatsiya-integratsionnyh-protsessov-na-postsovetskom-prostranstve-kak-faktor-protivodeystviya-politike-ssha-v-usloviyah-perehoda>
17. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.
18. Суслов Д.В. разных пространствах: новая повестка для отношений Россия-ЕС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/valday/V-raznykh-prostranstvakh-novaya-povestka-dlya-otnoshenii-RossiyaES-18256>
19. Гуселетов Б. О перспективах трансформации постсоветского пространства и его роли в системе международной безопасности. [Электронный ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.spravmir.ru/speeches/301-o-perspektivakh-transformatsii-postsovetskogo-prostranstva-.html>